

УДК 358.84

Г. Г. Михальченко, Ю. О. Грищенко

*Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут  
Української інженерно-педагогічної академії, м. Артемівськ*

### **ЗАСТОСУВАННЯ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ДЛЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ШЛЯХІВ ФІНАНСУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ**

Досліджено економіко-організаційні аспекти соціального забезпечення, визначено проблеми соціального захисту на сучасному етапі. Проаналізовано світовий досвід функціонування систем соціального захисту та відповідно до цього обґрунтовано шляхи вдосконалення фінансування системи соціального захисту в Україні.

*Ключові слова:* соціальний захист, фінансування, соціальні виплати, соціальна допомога, населення.

Исследованы экономико-организационные аспекты социального обеспечения, определены проблемы социальной защиты на современном этапе. Проанализирован мировой опыт функционирования систем социальной защиты и в соответствии с этим обоснованы пути совершенствования финансирования системы социальной защиты в Украине.

*Ключевые слова:* социальная защита, финансирование, социальные выплаты, социальная помощь, население.

The article is devoted to research of economy and organizational aspects of public welfare, and to determination of problems of social defense on the modern stage. Also author the world experience of functioning of the systems of social defense. In compliance with the aforesaid have been substantiated ways of improvement of funding of the system of social defense in Ukraine.

*Keywords:* social defense, funding, social payments, social help, population.

Характерною ознакою цивілізованості тієї чи іншої країни є не лише стале економічне зростання, а й покращення добробуту громадян, що переважно взаємопов'язано. В умовах загострення економічної і соціальної диференціації суспільство дедалі сильніше відчуває проблеми фінансового забезпечення соціального захисту населення. Малозабезпеченість і низький життєвий рівень призводять до стійкої маргіналізації окремих груп населення, які повністю втрачають зв'язок із суспільством та не мають можливості повернутися до виробничого процесу і суспільного життя. Для боротьби з бідністю вже недостатньо лише надання різних видів соціальної допомоги незахищеним верствам населення, а необхідна цілеспрямована політика у сфері освіти, охорони здоров'я і на ринку праці. Скорочення соціальних витрат держави, перехід від зрівняльного надання соціальної допомоги до адресного, диференціація її розмірів і тривалості відповідно до стану сім'ї або людини, становлення системи соціальних послуг залежно від рівня та структури доходів і бюджетних можливостей держави зачіпає інтереси більшості населення і суперечить усталеній системі соціальних цінностей. Отже, сьогодні головним чинником прискорення соціальних реформ є незадовільність системи соціальних гарантій і спроб їх збереження, а головне невідповідність фінансовим можливостям держави.

Теоретичні та методичні засади соціального захисту населення та обґрунтування необхідності удосконалення шляхів його фінансування розглядають такі вітчизняні науковці, як Н. П. Борецька, О. Я. Коваль, А. М. Колот, В. І. Куценко, Е. М. Лібанова, О. В. Макарова, О. Ф. Новікова, Ю. Павленко, О. М. Палій, О. Скрипник, Л. Л. Тарасенко, Н. Якуненко та ін. Водночас залишаються невирішеними проблеми

формування системи, яка могла бути оптимальною для бюджетного фінансування та забезпечувати гідну якість життя тим, хто потребує допомоги.

Мета наукового дослідження полягає у визначенні економіко-організаційних аспектів соціального забезпечення та проблем соціального захисту на сучасному етапі; аналізі світового досвіду функціонування систем соціального захисту та відповідно до цього обґрунтуванні шляхів удосконалення фінансування системи соціального захисту в Україні.

У ст. 46 Конституції України соціальний захист визначено як право громадян на забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законом [5]. Основним нормативно-правовим актом у сфері соціального захисту є Закон України «Про соціальні послуги» [3]. Відповідно до його положень соціальні послуги фінансуються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, спеціальних фондів, коштів підприємств, установ та організацій, плати за соціальні послуги, коштів благодійної допомоги (пожертвувань), коштів одержувачів соціальних послуг та інших джерел, передбачених законодавством. У місцевих бюджетах повинні плануватися кошти, необхідні для фінансування соціальних послуг. У державному та місцевих бюджетах мають передбачатися кошти для фінансування цільових програм надання соціальних послуг. Територіальні програми розвитку соціальних послуг фінансуються за рахунок виділених місцевому бюджету цільових субвенцій чи шляхом кооперування коштів місцевих бюджетів на реалізацію спільних проектів. Основна проблема полягає в тому, що існує значна невідповідність між обсягами соціальних послуг та виплат, які зобов'язалося надавати громадянам держава, та можливостями їх фінансування з державного бюджету. Рішення про фінансування взятих державою соціальних зобов'язань у формі різних видів грошової соціальної допомоги та численних пільг, передбачених і закріплених законодавством, не мають належного економічного підґрунтя і не підкріплені можливостями бюджетного фінансування.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 29.01.03 № 117 створено Єдиний державний автоматизований реєстр осіб, які мають право на пільги (ЄДАРП), що дозволило облікувати та підтримувати в актуальному стані інформацію про ветеранів війни, ветеранів праці, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, ветеранів військової служби та ветеранів органів внутрішніх справ, реабілітованих та інші категорії громадян за соціальною ознакою.

Поняття «соціальне забезпечення» та «соціальний захист» у різних країнах науковці трактують неоднаково. Так, у розвинених країнах соціальне забезпечення включає, як правило, три різні елементи:

- соціальну допомогу (надання якої зумовлено розміром доходів);
- соціальне страхування (пов'язане із зосередженням доходу протягом життя);
- різноманітні трансферти, спрямовані на перерозподіл доходів між специфічними групами.

Взагалі соціальне забезпечення – форма матеріальної допомоги непрацездатним. У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права йдеться про визнання права кожної людини на соціальне забезпечення.

Що стосується організаційної структури, то соціальне забезпечення може передбачати: лише соціальне страхування (США), соціальне страхування і соціальну допомогу (Великобританія), соціальне страхування, соціальну допомогу та медичне

обслуговування (Німеччина). У країнах ЄС поняття соціального забезпечення охоплює концепцію соціальної солідарності, відображаючи спільні соціальні та економічні зобов'язання щодо його учасників, особливо безробітних. Ця соціальна солідарність зумовлює розвиток системи перерозподілу, що функціонує або горизонтально (солідарність між поколіннями), або вертикально (громадянська солідарність). Незважаючи на це, метою економічної політики кожної країни є підтримка та досягнення добробуту всіх громадян.

Термін «соціальний захист» має широке і вузьке тлумачення. У широкому розумінні соціальний захист розглядають як діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування та розвитку повноцінної особистості, створення умов для самовизначення й утвердження її в житті. У вузькому – як сукупність економічних і правових гарантій, які забезпечують дотримання найважливіших соціальних прав громадян.

Згідно із чинним законодавством України соціальний захист визначається як система державних гарантій щодо забезпечення прав громадян на соціальну допомогу і підтримку у зв'язку з постійною та тимчасовою непрацездатністю, хворобою, безробіттям та в інших випадках.

Соціальний захист забезпечується шляхом організаційних та фінансових заходів, здійснюваних безпосередньо державою, або сприяння таким заходам, здійснюваним громадськими та іншими недержавними організаціями.

Таким чином, під поняттям «соціальний захист» розуміють соціальні права людини: право на працю, освіту, житло, відпочинок, безпечне довкілля, охорону здоров'я, достатній життєвий рівень, безпечні умови праці, заробітну плату, ніжчу за мінімально встановлені стандарти та ін.

Гідні умови сьогодишнього існування сім'ям, у яких виховуються неповнолітні діти, забезпечує держава шляхом надання матеріальної допомоги жінкам у період вагітності і пологів, допомоги у зв'язку з народженням дитини, допомоги на догляд дитини до досягнення нею трирічного віку, а також допомоги на дітей, які з тих чи інших причин позбавлені батьківського догляду і перебувають під опікою чи піклуванням, допомоги на дітей одиноким матерям, а також державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям залежно від майнового стану та сукупного доходу сім'ї.

Необхідно врахувати, що для соціальної політики України, як і всіх країн ЄС, сьогодні характерні демографічні тенденції, які змушують модифікувати соціальні системи з урахуванням коефіцієнта співвідношення людей пенсійного та працездатного віку. При цьому в Україні значна частка населення працездатного віку не працює, що відповідно виключає надходження внесків від його доходів до страхових фондів.

Видатки за функцією «Соціальний захист та соціальне забезпечення» в Україні зросли на 18,6 % і становлять майже третину всього бюджету [11]. При цьому загальна вартість закріплених у законах щорічних зобов'язань держави щодо пільг, за оцінками експертів, досягає \$3,8–5,8 млрд. Так, в Україні функціонує 320 будинків-інтернатів, у тому числі 115 для громадян похилого віку та інвалідів, у яких на повному державному утриманні проживає близько 19 тис. громадян похилого віку, із них близько 7 тис. ветеранів війни. Майже в усіх областях України функціонують 25 пансіонатів, розрахованих приблизно на 5,5 тис. місць, де для ветеранів війни та праці створені покращені комунально-побутові умови. Інші ветерани мешкають у будинках-інтернатах загального типу з усіма комунальними зручностями. Інтернати утримують за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Більшість областей вийшла на стовідсоткове фінансування зазначених закладів в обсязі запланованих з цією метою коштів, що становить 537 млн грн [8].

У 2012 р. місячну цільову грошову допомогу було нараховано майже 500 тис. громадянам на суму понад 2,3 млн грн. Це становить близько 46 грн на одну особу. Лідерами з надання цільової грошової допомоги громадянам є Донецька, Харківська та Дніпропетровська області (загальна сума призначеної місячної цільової грошової допомоги перевищує 1 млн 400 тис. грн). Загалом в Україні найбільше цільової грошової допомоги потребують особи, які отримують соціальну пенсію (табл. 1) [8].

Таблиця 1

**Надання цільової грошової допомоги непрацездатним громадянам із мінімальними доходами в Україні за 2008–2012 рр. (у середньому за рік)**

Особи, яким призначено допомогу	Кількість осіб, яким призначено допомогу, тис.					Середній розмір місячної допомоги одній особі, грн				
	Рік					Рік				
	2008	2009	2010	2011	2012	2008	2009	2010	2011	2012
Пенсіонери за інвалідністю	45,92	50,40	45,24	40,97	40,64	54,63	55,84	55,42	54,80	55,20
Пенсіонери, які отримують пенсію через втрату годувальника	0,93	0,80	0,71	0,61	0,53	37,34	37,92	38,62	41,09	43,95
Пенсіонери, які отримують соціальну пенсію	81,36	86,90	76,13	67,03	59,35	37,35	37,42	37,47	37,62	37,83
Самотні пенсіонери	35,07	33,10	28,32	24,05	22,61	57,42	57,17	57,70	57,89	58,21

Необхідно зазначити, що виплати даної допомоги недостатні для покращення життя населення та не вирішують проблем їх соціального захисту, більше того, вони обтяжують бюджет країни. Таким чином, необхідно шукати нові джерела фінансування соціального захисту населення.

У розвинених країнах переважають такі чотири джерела фінансування соціального страхування:

- відсоток від застрахованих заробітків, виплачуваний працівниками;
- відсоток від застрахованого фонду заробітної плати, виплачуваний працедавцем;
- державна участь за рахунок загальних або спеціальних податків;
- інші надходження (наприклад, за рахунок продажу державної власності, державних боргових запозичень, доходу від інвестування надмірних страхових засобів тощо).

Аналіз світового досвіду соціального захисту свідчить, що за умови пріоритетності забезпечення мінімального доходу (прожиткового мінімуму) або певних стандартів послуг у країні для всього населення найчастіше фінансування здійснюють з державного бюджету за рахунок загальних податкових надходжень. Фінансування через загальні податки в основному пов'язане з універсальними схемами соціального забезпечення, тобто коли єдину за розмірами допомогу або пенсії виплачують всім громадянам або резидентам без урахування чинника доходів, зайнятості, матеріального стану і джерел існування. Прикладами можуть служити такі країни, як Канада, Данія і Нова Зеландія. У разі заміщення втраченого заробітку (доходу) за умови настання певного соціального ризику (старість, інвалідність, безробіття, хвороба тощо) переважає фінансування страхових внесків (за рахунок певного відсотка від заробітку).

Оскільки уряди країн часто не в змозі фінансувати витрати на соціальний захист у потрібному обсязі за рахунок загальних податків, то традиційним способом вирішення цієї політико-економічної проблеми стало визначення в спеціальному законодавстві порядку цільового фінансування програм соціального страхування. Тривалість сплати внесків, їх сума, а також розмір застрахованого заробітку безпосередньо впливають на визначення розміру виплати.

У ФРН і Франції соціальне страхування набуло найбільш раннього розвитку і своєрідних класичних форм. У цих країнах передбачено такі види соціального страхування: пенсійне; медичне; на випадок безробіття; від нещасного випадку на виробництві і професійного захворювання [3].

Порядок соціального страхування в Німеччині закріплений у Соціальному кодексі та окремих законах (наприклад, «Про соціальне страхування самостійних художників»). Великий інтерес являє собою пенсійне страхування. Відповідно до Соціального кодексу є особи, виключені із системи обов'язкового пенсійного страхування (які застраховані за іншою системою та отримали пенсію у зв'язку зі старістю в повному розмірі) та звільнені (застраховані в системі страхування професійних груп). Існують чотири види пенсії за віком: звичайна пенсія; пенсія застрахованим із великим стажем; пенсія за віком інвалідам; пенсія шахтарям, які мають значний стаж роботи під землею.

До страхового стажу включають періоди сплати внесків, вільні від сплати внесків та ті, які враховуються в ході обчислення пенсії. Формула обчислення пенсії складається із трьох показників. Це – сума особистих коефіцієнтів (сума винагороди за трудову діяльність); фактор виду пенсії (для пенсії за віком – 1, для пенсії за часткового зниження працездатності – 0,5); актуальна вартість пенсії (для перерахунку пенсії, вираженої в сумі особистих коефіцієнтів, у суму грошей) [10].

Страховими фондами керують соціальні партнери – працівники й роботодавці.

У більшості країн основна частина страхових внесків припадає на роботодавців (в Італії та Іспанії – 4/5). Виняток становлять Нідерланди, де працівники сплачують 2/3 загальної суми внесків.

У Нідерландах система соціального страхування не підпадає під класичну континентальну схему, але є однією із найрозвиненіших у Європі за масштабами виплат і має багато своєрідних ознак. Соціальне страхування здійснюється у двох організаційно-фінансових формах: системі державного страхування; системі страхування найманих працівників. Також існує система страхування самозайнятих осіб на випадок інвалідності.

Законодавством Нідерландів визначено такі види соціальної допомоги:

- допомога дітям;
- додаткова допомога безробітним і непрацездатним;
- допомога за віком і частковою непрацездатністю;
- допомога безробітним;
- допомога найманим працівникам.

Державному страхуванню підлягає все населення країни. Внески сплачує безпосередньо застрахована особа. На пенсію мають право всі особи, які досягли пенсійного віку, – 65 років. Розмір пенсії розраховують за мінімальною зарплатою (70 % для одиноких пенсіонерів і 100 % для сімейних).

Допомога з державного страхування може надаватись як у грошовій, так і натуральній формі (путівки, проживання в інтернатах). Система соціального захисту

в Нідерландах передбачає: страхування службовців, державне страхування, соціальну допомогу. У разі страхування найманих працівників внески сплачують роботодавці і наймані працівники з фонду заробітної плати. Збір внесків здійснюють промислові страхові асоціації, яких у Нідерландах 17. Керують ними представники роботодавців та найманих працівників. До соціальної допомоги вдаються у двох випадках: у разі крайньої потреби як до останнього засобу (її надають муніципалітети); коли допомога із соціального страхування менша за гарантований дохід (надають промислові страхові компанії).

Державне страхування включає пенсію в разі втрати годувальника. Її виплачують залежно від доходу сім'ї. Якщо він перевищує певний рівень, то допомогу не передбачено. На соціальну допомогу мають право діти до 18 років. Її розмір залежить: від доходу дитини; розміру допомоги батькам; віку дитини; місця проживання дитини.

Закон про державну допомогу забезпечує мінімальний дохід для кожного громадянина, який не має достатніх фінансових засобів.

У Бельгії запроваджено такі види загальнообов'язкового страхування: у зв'язку з інвалідністю; за медичне обслуговування; допомога на дітей; на випадок безробіття; пенсійне (за віком; удівцям, удовам); грошові виплати за щорічні відпустки [2, с. 45]. Фонд соціального забезпечення поповнюється коштами працюючих (13,7 %), роботодавців (24,7 %), держави, які надходять на рахунок Національної служби соціального захисту. В Україні лише йдеться про формування соціального бюджету в межах державного.

У Бельгії державний бюджет становить 1 трлн 635 млрд бельгійських франків. Із них 1 трлн 195 млрд – соціальний бюджет, тобто 73 % бюджету – це страхові фонди соціального бюджету. Найбільше коштів витрачається на виплату пенсій і допомогу у зв'язку з інвалідністю.

Вартість найманої праці в Бельгії дуже висока. Мінімальна зарплата становить 46 000 тис. бельгійських франків (або 4,6 тис. грн). У цій країні найнижчий показник бідності в Європі. Прожитковий мінімум – 21 тис. франків, а мінімальна пенсія – 30 тис. франків на одну особу і 38 тис. на двох (якщо один із подружжя не працював) [2]. Але в країні дуже високі ставки податків, що викликає незадоволення певних верств населення.

Отже, система соціального страхування ЄС орієнтована на забезпечення соціальних гарантій. Утім водночас із досягненнями у сфері соціального захисту в європейських країнах є ряд проблем:

- значне збільшення видатків пенсійного страхування (у зв'язку з несприятливою демографічною ситуацією);
- складність забезпечення своєчасного та повного внесення страхових внесків (Португалія, Греція);
- неефективність контролю фондами соціального страхування через механізм соціального партнерства. Проблема загострилась у зв'язку зі значним зростанням оформлення інвалідності (у Нідерландах – 15 % осіб працездатного віку із загальної кількості відповідної вікової категорії). Це пояснюється недостатньою зацікавленістю органів управління фондами, які не несуть фінансової відповідальності, в обґрунтованому визначенні підстав для надання допомоги у зв'язку з інвалідністю. Тому Данія і Нідерланди реформують даний вид страхування.

Система соціального забезпечення США нині перебуває в критичному стані. Так, за прогнозами обсяг фінансових зобов'язань адміністрацій соціального забезпечення перед населенням держави з 1997 по 2075 рр. перевищить обсяг

доходів на 160 трлн дол. Для виходу із кризи запропоновано чотири підходи до реформування соціальної сфери, кожен із яких реалізується через відповідні принципи (табл. 2) [1].

Таблиця 2

<b>Принципи реформування соціальної сфери в США</b>	
<b>Принцип</b>	<b>Характеристика</b>
Не завдай шкоди	Змінам не повинні піддаватися як соціальні пільги, так і критерії вибору їх отримувачів. Необхідність підтримки механізму відображення та врахування темпів інфляції, динаміки змін індексу цін на споживчі товари в показнику «Вартість життя», що дозволило б зробити населення менш вразливим до коливань економіки. Досягти цього можливо шляхом збільшення тієї частки заробітку працюючих, з якої утримується податок із соціального забезпечення. Також пропонується оподатковувати пільги із соціального забезпечення
Підвищення стійкості системи	Перебудова системи соціального страхування. Для цього слід зменшити ступінь кореляції показника вартості життя та індексу споживчих цін, а також зменшити пільги для пенсіонерів з високими доходами. Також пропонується поступове збільшення вікового цензу, що передбачає отримання пенсійних пільг
Інвестиції у фондовий ринок	Вкладання одержаних від податків із соціального забезпечення коштів у приватний сектор. Цей підхід пропонує інвестування накопичених системою соцзабезпечення коштів у фондовий ринок з метою подальшого їх множення
Особиста відповідальність	Повна відмова держави від підтримки людини в пенсійному віці. Систему соціального забезпечення слід замінити створенням обов'язкових заощаджувальних рахунків для кожного працівника задля їх подальшого використання після виходу на пенсію

Загалом національні системи соціальних виплат фінансуються за рахунок таких основних джерел надходжень:

- внески в системи соціального забезпечення, виплачувані роботодавцями та/або працівниками;
- податки, які можуть становити або частину загальних державних доходів, або податки, що резервуються для спеціальних цілей;
- інвестиційні доходи;
- приватні вкладення наявних коштів чи страхові премії.

Проведене дослідження засвідчує, що соціального забезпечення потребують усі верстви населення України. Держава повинна виробити гарантії для його адаптації до ринкових відносин, а також зорієнтувати свою політику на людину. Для вдосконалення системи соціального захисту необхідно:

- запровадити системний підхід щодо законодавчого та нормативно-правового забезпечення соціального захисту та передати частину фінансових ресурсів і повноважень у сфері соціального обслуговування та надання соціальних послуг недержавному сектору;
- запровадити механізм підтримки громадських ініціатив на місцевому рівні;
- спростити систему пільг і скоротити чисельність осіб, яких вона охоплює, з метою встановлення відповідності системи пільг державним зобов'язанням;
- ввести функціонування єдиних підходів до механізму визначення вартості соціальних послуг та проведення постійної оцінки, аналізу, індивідуальних потреб у соціальних послугах, планування, розробки та запровадження державних стандартів соціальних послуг та їх якості;

– забезпечити реальні права окремих категорій осіб на пільги від держави з урахуванням їх сукупного доходу, індивідуалізації цих прав, особливо за професійною ознакою, а також з метою створення стимулів до ресурсозбереження та економії бюджетних коштів.

Таким чином, важко однозначно зробити висновок, яка з моделей фінансування системи соціального забезпечення є найбільш ефективною та доцільною для впровадження в Україні. Досвід застосування моделей соціального забезпечення економічно розвинених країн показує, що в світі не існує абсолютної моделі. Кожна країна обирає свою модель відповідно до власних інституційних, соціально-економічних, традиційних характеристик розвитку. Уряди країн намагаються комплексно враховувати переваги розподільного, накопичувального та страхового принципів щодо забезпечення соціального захисту населення, суворо контролюючи цільове використання коштів, призначених на ці потреби.

Визначити тип моделі соціального захисту населення, що найбільше підходить би до українських реалій, досить важко. Головна проблема полягає в тому, що можливості бюджетного фінансування системи соціального захисту на сьогодні майже вичерпані, а ринкові важелі соціального забезпечення ще не задіяні в повному обсязі. Водночас Україна тяжіє до впровадження консервативних методів соціального захисту та постійного зростання ролі держави в моделі соціального захисту населення. Отже, реформуючи систему соціального забезпечення, Україна має детально вивчити іноземний досвід та обрати варіанти, найбільш прийнятні для подальшого впровадження.

### Бібліографічні посилання

1. Американська модель соціального захисту населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pilga.in.ua>
2. **Городня О.** Система соціального захисту у Бельгії / О. Городня // Охорона праці. – 2002. – № 1. – С. 45–46.
3. Закон України «Про соціальні послуги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
4. **Коваль О. Я.** Реформування пільг і привілеїв в Україні – наближення до європейських стандартів / О. Я. Коваль, Л. Л. Тарасенко, Т. Г. Яцків. – Л. : Галиц. друкар, 2009. – 216 с.
5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – С. 141.
6. Система соціального захисту населення у Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pilga.in.ua>
7. Соціальний захист населення в Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pilga.in.ua>
8. Соціальний захист населення України : стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 102 с.
9. Соціальний захист населення: досвід Японії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pilga.in.ua>
10. Трудовое и социальное право зарубежных стран : Основные институты : Сравнительно-правовое исследование / под ред. Э. Б. Френкель. – М. : Юрист, 2002. – 687 с.
11. Щомісячний моніторинг основних індикаторів бюджетної та банківської системи України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.ibser.org.ua/.../2011\\_03\\_bank&budg](http://www.ibser.org.ua/.../2011_03_bank&budg)

*Надійшла до редколегії 20.11.2013*